

С.А. Кенжеғалиев, Ә.М. Жакулаев

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: adil91kz@mail.ru)**Ділдік лексиконға сипаттама**

Мақалада ділге (менталитетке) әр тарапты анықтамалар берілген. Қандайда болмасын діл — рухани болмыс тарихының сығымдалған және тұрақты негізде қордаланған, жеке адамдармен әлеуметтік топтардың дүниетанымында орын алатын ерекше көрініс. Оны қалыптастыруда мәдениеттің, философияның, психологияның, ұлттық салт-дәстүрдің, тұрмыстың, қоғамдағы әлеуметтік ортаның, саясат пен идеологияның, экономикалық қатынастардың маңызы зор. Бізге батыс пен орыстың ментальділікпен тілдің байланысы туралы пайымдаулары кеңінен таныс. Солардың жолын ұстанатынымызда жасырын емес. Дей тұрсақта, өз топырағымызда не бар екенін түгендеп алудың ғылымның табиғи жолмен дамуына, оның шынайылығына ықпалы зор болатындықтан, тіл мен ментальділікті осы жосықпен пайымдауға тырыстық. Осы тұрғыдан келсек, бұл мақалада діл мен тілдің орайласуы туралы мәселенің қазақ тілтануындағы бастауларын Абай мен Ахметтен көруге болатындығы қарастырылды.

Кілт сөздер: діл, ділдік лексикон, менталитет, ментал, лингвомәдениеттану, когнитивтік тіл білімі, менталингвистика, этнопсихолінгвистика, семантика, ұғым.

Ділдік лексикон дегенде еске бірден «ментал», «менталитет» сөздері түседі. Бұл сөздерді «діл» деп аудару ұсынылып, ғылыми көпшілік жағымды қабылдады. Мәселен, демограф-ғалым М. Тәтімов бұл сөздерді «діл», «ділім» деп аударғанды жөн санаған. Менталитетке әр тарапты анықтамалар берілген. Қандай да болмасын діл — рухани болмыс тарихының сығымдалған және тұрақты негізде қордаланған, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың дүниетанымында орын алатын ерекше көрініс. Оны қалыптастыруда мәдениеттің, философияның, психологияның, ұлттық салт-дәстүрдің, тұрмыстың, қоғамдағы әлеуметтік ортаның, саясат пен идеологияның, экономикалық қатынастардың маңызы зор.

Философиялық тұрғыдан алсақ, менталитет латын тілінен аударғанда (*mens* — ақыл, ойлау, ойлаудың бейнесі, жанның қатпары) — бейсаналықты қосқандағы топтық және жеке сананың терең деңгейі. Менталитет — жеке және әлеуметтік топтардың қимылға, ойлауға, сезінуге және дүниені белгілі бір бейнеде қабылдау бағыты дайындығының жиынтығы [1; 10].

Бұл жөнінде философ-ғалым Д. Кішібеков өзінің белгілі «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты монографиясында: «Менталитетті адамдардың нақтылы ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен т.б. бөліп қарауға болмайды. Ол тек солар арқылы бейнеленетін, түсінуге болатын құбылыс. Олардан менталитетті жеке-дара бөліп алып қарастыруға болмайды» деген қорытынды жасайды [2; 15–22].

Этнологиялық тұрғыда алсақ, менталитет — нақты жағдайға байланысты қылықтардың басым түрлері, нормалары мен үлгілері туралы этникалық түсініктер жүйесі. Бұл жүйе әлеуметтік ортада бейсана кешендерге (этникалық константаларға) негізделеді. Бұл тіршіліктің мәдени ортасын жасайтын құндылықтар жүйесі. Менталитет — сыртқы ортадағы әр алуан құбылыстарға орай этнос санасында болатын бірдей реакция [1; 10].

Ал мәдениеттанушылар менталитетке мынадай анықтама береді. Менталитет — инсанның тіл, ақыл, сана, ой, «менін» қоса алғандағы рухани қаруы. Менталитет жағымды, оң құбылыс қана емес, тілдің немесе ойдың белсенді әрекетінсіз ол түгелдей иррационалды болып шығады. Өзінің көрінісінде жоғары менталитет — таңдаусыз болатын түсінік, ол — инстинкт-интуиция деңгейінде көрінеді. Мәдениеттанушы менталитетті тар мағынасында, ең алдымен, тіл, сөз деп таниды [1; 10].

Алайда ділдік лексикон дегенде тілтанушы ділді ізерлеп кетсе, лингвистикалық нысаннан ауытқып кетеді. Өйткені ділдің тілге ықпалы күшті десек те, екеуі бір нәрсе деуге келмейді. Оның үстіне тіл ділдің тікелей фотографиялық суреті емес. Сондықтан ділдік лексиконды «діл» деген жалпы гуманитарлық үлкен мәселенің бір аз бөлігі ғана деп есептеген жөн. Оның өзінде бұл жолы біз ұсынып отырған зерттеуімізде тілдік инсанның сөйлеу үдерісін талдаумен ғана шектелеміз.

Бізге батыс пен орыстың ментальділік пен тілдің байланысы туралы пайымдаулары кеңінен таныс. Солардың жолын ұстанатынымыз да жасырын емес. Дей тұрсақ та, өз топырағымызда не бар

екенін түгендеп алудың ғылымның табиғи жолмен дамуына, оның шынайылығына ықпалы зор болатындықтан, тіл мен ментальділікті осы жосықпен пайымдауға тырыстық. Осы тұрғыдан келсек, діл мен тілдің орайласуы туралы мәселенің қазақ тілтануындағы бастауларын Абай мен Ахметтен көруге болады.

Алдымен бүгінгі қозғалып отырған мәселе діл (ментал) туралы тоқтала кетейік. Бұл сөздің түбірі — латынның көп мағыналы *mens* сөзі. Ақыл, ой, көңіл күйі, жан деген сияқты мағыналарға ие. «Ментальность», «менталитет» деген ұғымдарға нақты да толық анықтама әлі берілген жоқ, абстракт күйінде түсіндіріліп келеді. Алайда көпшілік мойындайтын бір қағидалық жайт бар: ақыл-ес, сезім, ерік-жігер адам болмысының барлық жағын қамтиды, бұл үшеуінің жиынынан инсан жасалады. Ал олардың сомдалуынан халықтың сапасы келіп шығады. Мұны орыстың атақты тарихшысы В.Ключевский «халық темпераменті» деп, тағы бір тарихшы А. Шапов «қауымдық бейімділік (общинное предрасположение)» деп атапты. Зерттеушілердің бір тоқтамы менталитеттің рухани мәні мен руханияттың ақыл-естік мәнінің жұптасуын ментальділік деп атаған жөн [1; 13]. Діл, сонымен, халық рухының игілігі. Ал Абайдың діл туралы тұжырымын *17-қара сөзінен* көруге болады. Хакімнің қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің таласына ғылымға төрелік айтқызатынын еске түсірейік. (Еске сала кету артық емес: Абайдағы «ғылым» деген ұғым үстірт ойлағанға физика, лингвистика т.с.сияқтылардың жалпылауыш атауы тәрізді көрінуі де мүмкін, бұл ұғым Абайда өзгеше мәнде жұмсалады, дүние мен діни ғылымды қамтиды): *«Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:»*

– Ей, қайрат, сенің айтқаныныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, — депті.

– Ей, ақыл! Сенің айтқаныныңның бәрі де рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның — екеуінің де сүйенгені сен; екеуінің де іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, — депті. — Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім, — депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден құып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, — деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, — депті».

Мұны біреу әфсана деп есептеуі мүмкін, ал біз ғылыми-танымдық трактатқа жатқызуға әбден бейілдіміз. Мұнан нендей түйінге келуге болады? Біздіңше, ділді қазақ жосығымен Абайша түсінуіміз керек. Сонда діл ақыл мен қайраттың жүрек ықпалымен таным арқылы болатын бірлігі дегенге саяды. Хакімнің осы сөзін қуаттай түсетін әрі қазақтың ділін тұспалдайтын 14-қара сөзіндегі мына бір максима: *«Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады».*

Жалпы ғылымда діл мәселесі бастапқыда тек әлеуметтану және мәдениеттану аясында қаралды. Мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылар менталитетті «жан формасы», «рух функциясы» деп түсіндірді. Осыған орай психологтар рух функциясының өмірге аяқ басқан сәбидің әлемді қабылдауымен ұқсастығын байқады да, осы арқылы менталитетті, ментальділікті дәлелдеуге ұмтылған екен. Абайдан ғылыми-философиялық, танымдық еңбектерінен, өлеңдерінен осы із байқалады. Демек, біз айтып отырған мәселелер бойынша максималық тұжырымдарға ойшыл эволюциялық жолмен келген. Дәлел үшін *7-нші, 19-сөздерін* ұсынуға болады. Оқиық. *7-сөзден: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола аламайды һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі — білсем екен демелік. Не көрсе, соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып, қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да, тұра жүгіріп, «Ол немене?», «Бұл немене?» деп, «Ол неге үйтеді?», «Бұл неге бүйтеді?»*

деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Мынау 19-сөзден: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайда білгені, көргені көп адам білімді болады», — деп жазады.

Қазақ тілінде *діл* деген сөз қазір ментальділік, менталитет деген сөздің балауына алынып жүр. «Діл» — парсы сөзі, сөзбе-сөз аударғанда «жүрек» ағзасының атын білдіреді. Шындығында, «жүрек» деген сөзге көп мән-мағына сыйып кетеді. Абай да осындай кең мәнде қолданған. (Асылы, Абай лексиконының семантикасын жеткізуге дәстүрлі түсіндірменің әлеуеті жетпейді, бұл үшін герменевтика керек). Осы тұрғыдан келгенде, оның «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды, амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [14-сөз]. «Жүректің тілін сөйле, тіл жалғаны жоқ бояма» деген пікірі тіл мен ділдің тура пропорционал байланыста болатынын бүгін байқап «тауып» жүрген когнитивтік тілтанушылар мен психологиялық тілтанушылардың алдын әлдеқашан орап кеткеніне көзіміз жеткендей болады.

Лингвомәдениеттануда, когнитивтік тіл білімінде, менталингвистикада этнопсихолінгвистикада «өзің арқылы өзгені», «өзге арқылы өзіңді» тану, өзге мәдениетпен диалогке түсу сияқты өзекті мәселелер бар. Абайдың: «Әр елдің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік пікірлесе алады, аса арсыздана жалынбайды», — деген пікіріне ой жүгіртсек, қандай тілдің иесімен болсын паритеттік қарым-қатынасқа түсу үшін тілді жалаң білу аз екенін, оның ділдік болмысын, өз сөзімен айтқанда, «өнерін» де білу керек екендігін болжамдауға әбден болады. Бұл жерде Абай өнер сөзін қазіргідегідей «искусствоның» баламасы ретінде емес, материалдық және рухани мәдениет, тіпті, тұрмыс-салт деген мәнде қолданып отыр деп санаймыз.

Қазіргі когнитивистикада, психолінгвистикада ғаламның тілдік бейнесі, тілдік инсан, аялық білім дейтін санаттар кіндік санаттар болып табылады. Осы санаттарды зерттеудегі басты қағида — «Менің әлемімінің шекарасы менің тіліммен сызылған». Демек, әлем аясындағы адамды оның тілі арқылы тануға болады. Осыны зерттеуге әдістанымдық тірек ретінде Абай хакімінің: «Сөзіне қарай кісіні ал, Кісіге қарап сөз алма», «Адамға ғылым-білімді көбейтуге екі қару керек: бірі — мұлахаза (пікірлесу), екіншісі — мұхафаза (сақтау, қорғау)» [32-сөз], «Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиганы бар адам. Ондай кісі жаңа естіп, көріп білгендерін сынап, орынды-орынсызын бағанағы жиган нәрселеріне қарай есеп қылады. Бұлай етіп харекет еткен адамды ақылды дейміз» [43-сөз], — деген зейіндемелерін ұстансақ, адамды тілі арқылы парықтауда шындықтан жырақтамаспыз деп ойлаймын.

Абайды оқығаннан тағы бір түсінгеніміз сол, ақынның:

Мақсатым — тіл ұстартып өнер шаппақ,

Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ, —

дегенін тіл ұстартуды өнер (мәдениет, зерде, таным, руханият деп түсіне тұрыңыз) шашудың, сана мен ойлауды түзеудің амалы деп қабылдаймыз. Ал бұл өлеңнің жазба мәтіндерінде редакторлар «тіл ұстартыптан» кейін мәніске үңілмей үтір (,) қойып екіұштылық жасап жүр. Егер үтір (,) қойсақ, ақынның мақсаты тіл ұстарту және өнер шашу болады. Сонда Абайды тіл үйретуші деп ұғуымыз керек пе? Ақынның мақсаты тіл ұстарту емес екенін «өлеңді тілі орамды жастарға үлгі бермек үшін жазғанынан» әбден байқауға болады. Шындығында, «көкірегі сезімді, тілі орамды» болса, оның тілін ұстартып жатудың өзі артықтау іс емес пе? Көрнекілік үшін мына шумақты оқуыңызға болады:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды ертегіні термек үшін,

Көкірегі сезімді, тілі орамды

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін

(Осы тұста белгілі лингвист А. Потебняның «Мысль направлена словом» деген қағидасы еске түседі).

Ахмет Байтұрсынұлының В.фон Гумбольдтің еңбектерімен таныс болған-болмағаны туралы мәлімет жоқ, алайда неміс ойшылының «Sprache ist Sinne Volks» деген тұжырымы мен қазақ ғұламасы А.Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған елдің өзі де жоғалады» деген нақылы үндесіп жатыр. Дәлелдейік. Орыстар Гумбольдтің бұл сөзін «Язык — это дух народа» деп аударып, ал қазақтар орыстан аударып «Тіл — халықтың рухы» деп айтып жүр, жазып жүр. Шындығында, немісше-орысша сөздікке, неміс тілінің сөздігіне қарасақ, «Sinn» сөзі көп мағыналы екен: орыс тілінде «суть», «смысл», «значение», «сам», «сознание», «разум» дегенді білдіреді екен. Демек, қазақшалағанда «Тіл — халықтың жаны, мәні, өзі» болып шығады екен. Енді Гумбольдт пен Байтұрсынұлының пікірін салғастырыңыз...

Біз жоғарыда А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінен (қазіргі тұрғыдан қарасақ, бұл еңбектің жартысынан көп бөлігі тілтану мәселесіне арналған деуге болады) жеке инсанның тілді қолдануындағы психикалық-танымдық әрекетерді келтірдік. Әдістанымдық тұрғыдан қарап толығырақ тағы бір оқиық:

«Ойыңдағы, қиялыңдағы, көңіліңдегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын. Сөз өнері жүзінде асқан өнерпаздар мүддесін тілмен айтып жеткізе алмай, сондай қиналғанда, өзгелерге ондай іс оңай болып табылар ма? Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,

Сонда да ішінде бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы? —

деп Абай айтқандай, сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді. Өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады».

Ғалым мұнымен адамның ділдік сипаттарының тіл арқылы көрінетінін меңзесе, енді осы ой-рух иесі инсанның оны жарыққа шығаруындағы даралық пен ортақ жалпылықтың болатынын ескертеді: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-шарқынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады.

Ол — айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі — тіл яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады» [3; 10, 11]. Демек, жеке адамның тілді жаратуының түбі оның ой-саналық қатпарларында жатыр.

Ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі бастапқы ғылыми түсіндірмесі ретінде жоғарыда келтірілген А. Байтұрсынұлының мұрасы жайлы сілтеме діл мен лексикон байланысына да түсіндірме бола алады. Онда тілдегі сөзді түгел білу сол тілді қолдана алумен тең емес екендігі, тілді қолдана білу айтылмақ ойға қажетті деген сөздерді дәл таңдай білумен танылатындығы айтылып, қазақ тілі «қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайтындығына» көңіл бөлінген. Автордың ойынша, сөз қолдану ортақ болғанымен де, өзара ажыратылатын даралық сипатта: «Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әртүрлі қолданады. Қысқасын айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [3; 18, 19].

А. Байтұрсынұлы ділдік лексикондағы таным мен сөйлеу үдерісінің тығыз байланысты болатынын орыс академигі Щербадан ширек ғасыр бұрын байқаған. Ғалым былай деп жазады: «Лебіз ашық мағыналы болу үшін, айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін ашық атайды да, көмескі танитын сөзін көмескі, күңгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап жорып, ұйғарып қана қоямыз» [3; 20].

Таным теориясының қағидасы бойынша таным белгісізді белгіліге, дерексізді деректіге салғастыру жолымен жүреді. Мұның сөз саптаудағы көрінісін А. Байтұрсынұлы жазбай тапқан. Бұған сөйлеу үдерісінде сөйлеуші сөзінің толық түсінікті болуы үшін «дерексіз заттарды деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптауы» және «жансыз затты жанды заттай ғамалдауы» жайлы ойлары — дәлел [3; 23].

Ахмет Байтұрсынұлы тіл әлемінің аясына еңбек инсанның мәдени-психологиялық толқыныстарының себебін мәдениеттің адамзатқа ортақ екендігімен, сонымен бірге әр ұлтта өзіндік сонылық болатынымен, бұлардағы ұқсастық пен сәйкестіктер олардың астарласуына мүмкіндік беретінімен түсіндіреді [4; 419, 420].

Сөйтіп, сөз етіп отырған мәселеде мұнан былай әдістанымдық жолдың басында Абай ойы жүрсе, соны нәтижелерге қолжеткізуіміз әбден мүмкін.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері ойдың игі мақсатқа қарай дамығанын көрсетеді. Ахметтің пайымдамалары Абай ойларына әдістанымдық негіз ретінде сүйенгендей әсерде қалдырады. Өйткені тіл мен ділдің байланысына ғұлама ғалым анағұрлым нақты жақындаған.

Енді осы ділдің жеке адамның тілді пайдалануына қатысы қандай екенін барлап көрейік. Бұл тұста ең басты ұстанатынымыз — тіл мен ой-сананың диалектикалық бірлігі. Қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоэзеттік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі қызметтерін тереңінен ашып, айқындап, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге негіз болып отыр.

Бұл жөнінде әралуан бағдар бар. Соның бірі тілдің болмыс пен инсан арасында оларды қатыстырушы дербес буын екендігі туралы. Мұны Г.В. Колшанский жөн көрмейді: «Язык ... не может рассматриваться в качестве барьера между человеком и миром или самостоятельным познавательным механизмом, наделенным такими качествами, которые дают ему возможность представлять по-своему этот мир и доносить его до человеческого сознания. В принципе остается действительным лишь двуединство «мышление — мир», в котором формой существования мышления выступает язык, сохраняющий все существенные свойства предметного мира» [5; 19].

Инсанның психикалық танымы арқылы объективті дүниенің бейнесі қалыптасады, ол — адам санасындағы идеалды болмыс, оның материалдық пішіні — тіл. Қоршаған дүниенің бір бөлігі ретіндегі адам мен шындық болмыстың арасындағы диалектикалық байланыс осы екеуінің арақатынасында көрінеді, ал тіл — сана болмысының пішіні дәрежесінде объективті шындықпен астасып жатады. Тіл өз алдына жеке-дара дүние емес, дүние-болмысты игерудің түрі («форма овладения миром»). Г.В. Колшанскийдің бұл пікірі көңілге қонады. «Ойлау мен тілдің арақатынасы қатар өмір сүретін екі құбылыстың жай бір-біріне әсер ету қатынасы емес, мазмұн мен форманың диалектикалық бірлігі болып табылады. Бұл бірлікте алғашқылық, айқындаушылық қызмет ой-санада болады, өйткені ол шындық дүниенің идеялық бейнеленуі болғандықтан, өзінің тілдік формасын жасайды» [6; 55, 56] дегенде, ойлау мен тілдің арақатынасы, табиғаты айқындала түседі. Мазмұн мен пішіннің арасындағы байланысты ашқан кезде екеуінің диалектикалық бірлікте екенін анықтаған жөн. Тілдік пішін жай ғана дыбысталу емес, ол осы құбылыстың материалдық жағы ретінде оның идеалдық жағы — мазмұнмен қарама-қарсы, екінші жағы болғанмен, олар ажырамас бірлікте болатыны тілдік пішіннің идеалды мазмұнның ықпалымен қалыптасқанынан, сомдалғандығынан көрінеді. Осы заңдылықты А.П. Комаров атайды: «Языковое звучание есть не просто звучание, но звучание, тщательно обработанное, строго оформленное, изваянное идеальным, одухотворенное и, следовательно, несущее в себе идеальный момент в виде следов, отпечатков мыслительной деятельности. Форма есть проявление идеального, его материальное воплощение, «его иное», его переход в свою противоположность — в материальное» [7; 20].

Г.В. Колшанский адам санасындағы болмыстың белсенді түрдегі бейнеленуі сөз тудыру үдерісімен бір уақытта өріледі десе де, танылған объективті дүние табиғи дыбыстық тілде адам санасында, ойында қалыптасқан дүниеге айналатынын айта келіп, ойлаудың тілдің алдын алатыны (ашығын айтқанда, ойлаудың тілден бұрын болатыны) ойлау мен тілдің бірлігін бұзбайтынын айта келіп, «тілдің объективті дүниеге тікелей қатысы жоқ, ол ойлаудың, ойдың бейнелеуші әрекетін берудің тәсілі», — дейді. Дүние-болмыс — ой тіл құбылыстарының арақатынасына байланысты жоғарыда айтылған ойларын қорыта келіп, ғалым тіл мен ойды бірлікке тоғыстыра отырып, оларды «языковая мысль — мир» байланысында қарастырады [5; 24, 25].

А.П. Комаровтың ой мазмұны мен тіл семантикасының арақатынасы туралы ерекше, атап айтқанда, ой бейнесінің мазмұны мен тілдік семантиканың арасында онтологиялық жағынан болсын, функциялық жағынан болсын, ауқым жағынан болсын ешқандай айырмашылық жоқ; ойлау әрекеті мен сөйлеу әрекеті — екі әрекет емес, екеуі де — әрекеттің бір түрі; тіл мен ойлау арақатынасы, түптеп келгенде, тілдің материалдық (дыбыстық) идеалдық (мағыналық) жақтарының бірлігіне саяды; болмыстың екі түрі: объективтік шындық — тілде екіаралық қатынас бар, объективтік шындық — ойлау — тіл тұрғысындағы ұшаралық қатынас болмайды; дүниенің екі бейнесі жоқ, концептуалдық (ойлық) және лингвистикалық (тілдік) деп ажырату әдіснамалық қасандыққа апарып, тілдік және тілдік емес сананы мойындап «тіл — ойдың тікелей болмысы» деген негізгі тезиске қайшы келеді дейді [8; 130].

Тіл білімінің тарихында тілдік мағына теориясы әрдайым зерттеуші-ғалымдардың назарында болды және де осы теория ауқымында тілдік мазмұн (языковое содержание) мен ұғымдық мазмұн (понятийное содержание) арақатынасын айқындау мәселесі маңызын жоғалтпады. Өйткені тілдік

семантиканың жалпы теориялық сипаты осы тұрғыдан ғылыми негізделе алатыны айқын болды да, жалпы грамматикалық семантиканың қыр-сырын аша түсу қазіргі тіл білімі теориясының ең өзекті мәселесіне айналып отыр.

Тілдік семантика мен ұғымдық мазмұнның байланысы мен ара-жігін айқындау, түптеп келгенде, тіл ғылымы мен философияға ортақ мәселе, ол тіл мен ойлаудың арақатынасын ғылыми негізде пайымдауға негіз болады [9; 92].

Ғалым А.П. Комаров тіл адам қоғамы дамуының жемісі ретінде онымен, оның дамуымен үндес, өзектес бола отырып, диалектикалық бірлікте болатындығын көрсетеді.

Әр ұрпақ өзінен бұрын қалыптасқан дүниетанымды бойына жинаған ана тілін үйреніп, сол арқылы дүние-болмысты игеріп өседі, бірақ ол танушы субъектінің шындық болмысты ары қарай тануын шектемейді, ойлау үдерісі өз заңдылықтарымен әрі қарай дами береді, оның нақты көрінісі болатын тіл де өзіндік заңдылықтарымен болмыстың тілдік суретін қалыптастыра береді. Ойлау мен тіл диалектикалық бірлікте бола отырып, біріне-бірі әсер етіп, үнемі даму үстінде болады. Дүние-болмыс — объективтік шындық ретінде адамзатқа ортақ, оның адам санасындағы тану үрдісі де ерекше. Таным нәтижесінде қалыптасқан жалпы ұғымдық категориялар әр тілде өз жүйелік-құрылымдық сипаттарына, заңдылықтарына сай тұлғаланады. Адам болмысы мен таным әлемін тұтастай қамтитын адам рухының әрекеті тіл арқылы көрінеді, сол әрекет нәтижесінде дүниенің тілдік бейнесі түзіледі.

Сөйтіп, біріншіден, жеке адам, ең алдымен, әлем қауымдастығының, адамзаттың бір бөлшегі (оны осы тұрғыдан қарап, ділі мен тілін тексергенде, Абайдың ақыл, қайрат, ғылым, жүректің адам өміріндегі қызметі туралы, жоғарыда келтірілген басқа тұжырымдарына сүйенген жөн деп санаймыз); екіншіден, ол қалай болса да белгілі бір ұлттың өкілі болып саналады (ділдік лексиконды саралағанда ұлттық болмыс зерттеушінің өз бойында болу керек, сонда тілдік инсанмен бірлесе алады); сонымен қатар, үшіншіден, оның өзіне тән психикалық, ойлау ерекшеліктері болады (мұны іс-тәжірибе, білім-білік, орта факторлары шешеді, зерттеуде ділдік лексиконның мұндай ерекшеліктері тәжірибені талдау арқылы анықталады, жинақтау (синтез) арқылы топтастырылады).

Сонда, ділдік лексикон (ментальный лексикон) деген ұғым жоғарыда көрсетілген үш тұғыр (бұлар жалпы ділге (менталитетке) байланысты) нәтижесінде инсанның сөйлеу, сөзді қолдануындағы психикалық әрекеттермен тікелей де тығыз байланысты ұғым болып шығады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Колесов В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. — 240 с.
- 2 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең / Д. Кішібеков. — Алматы: Ғылым, 1999. — 200 б.
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынов. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 264 б.
- 5 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. — М.: Наука, 1990. — 107 с.
- 6 Тұрғынбаев Ә. Тілаларлық байланыстар мен қатынастар диалектикасы / Ә. Тұрғынбаев, Л. Нұсқабаева. — Алматы: Білім, 2005. — 216 б.
- 7 Комаров А.П. Актуальные проблемы общего языкознания / А.П. Комаров. — Алматы: Изд. КазГУМЯ, 1995. — 82 с.
- 8 Комаров А.П. О внутренних противоречиях языка / А.П. Комаров. — Алма-Ата: Мектеп, 1988. — 152 с.
- 9 Рысалды К.Т. Дүние-болмыстың тілдік бейнесі туралы / К.Т. Рысалды // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сер. — 2005. — № 8 (90). — Б. 89–93.

С.А. Кенжеғалиев, А.М. Жакулаев

Характеристика ментального лексикона

Авторами статьи предложен к рассмотрению вопрос о связи языка и менталитета. Представлены различные подходы к определению и анализу менталитета. Рассмотрена точка зрения западных, российских и отечественных ученых на данную проблему. Теоретической основой исследования стали труды В.В. Колесова, Д. Кишибекова, А.П. Комарова. Особое внимание уделено разработке таких понятий, как ментальный лексикон, ментальная лингвистика, в которых закреплена связь языка и сознания. В статье обоснована роль в формировании ментальности и ментального лексикона культуры, философии, психологии, национальных традиций, социальной среды, политики и экономики. Авторы

доказывают, что одними из первых, кто поставил вопрос о связи языка и ментальности, были Абай и Ахмет.

Ключевые слова: менталитет, ментальный лексикон, лингвокультурология, когнитивное знание языка, ментальная лингвистика, этнопсихоллингвистика, семантика, понятие.

S.A. Kenzhegalyev, A.M. Zhakulayev
Characteristic of the mental lexicon

The authors of the article proposed to consider the issue of the relationship of language and mentality. Various definitions of mentality are provided. Whatever the mentality, this is a special phenomenon that occupies a special place in the minds of individuals and social groups, in which the history of spiritual existence is accumulated. In the formation of the mentality of a special role is the ratio of culture, philosophy, national traditions, social environment in society, politics, ideology and economics. We are well aware of the reasoning about the mental and linguistic connection of western people. For anyone it is not a secret that we follow their path. Despite this, we tried to reason with common sense. If we consider from this point of view, this article considers the question that the connection between language and mentality originates from Abai and Ahmet.

Keywords: mentality, mental lexicon, linguistic culture study, cognitive knowledge of language, mental linguistics, ethnopsycholinguistics, semantics, concept.

References

- 1 Kolesov, V.V. (2004). *Yazyk i mentalnost [Language and mentality]*. Saint-Petersburg: Peterburhskoe vostokovedenie [in Russian].
- 2 Kishibekov, D. (1999). *Kazak mentaliteti: keshe, buhin, erten [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow]*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Baytursynov, A. (2003). *Adebiat tanytkysh [Literary studies]*. Almaty [in Kazakh].
- 4 Baytursynov, A. (1992). *Til tahlymy [Language teaching]*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kolshansky, G.V. (1990). *Obektivnaia kartina mira v poznanii i yazyke [Objective picture of the world in knowledge and language]*. Moscow [in Russian].
- 6 Turgynbaev, A., & Nuskabayeva, L. (2005). *Tylaralyk baylanystar men katynastar dyalektykasy [Interlanguage communication and dialectics]*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Komarov, A.P. (1995). *Aktualnyie problemy obshcheho yazikoznaniia [Actual problems of common linguistics]*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Komarov, A.P. (1998). *O vnutrennikh protivorechiakh yazyka [About the internal contradictions of the language]*. Almaty [in Russian].
- 9 Rysaldy, K.T. (2005). *Dunye-bolmystyn tildik beynesi turaly [About the language image of the world]*. Almaty [in Russian].